

УДК 159.9(075.8)

Особливості визначення поняття "мотивації" та "установки" у вітчизняній психології

Скворчевська Є.Л.

В даній статті розглянуті основні підходи у вітчизняній психології, які пов'язані з проблемою установки та мотивацією особистості в діяльності і поведінці, проведений теоретичний аналіз цих підходів. Розглянуті підходи до поняття "соціальної установки" (аттитюда) у вітчизняній психології. Проаналізований механізм утворення соціальної установки. Проаналізовані та уточнені поняття "установка" та "мотивація" в підходах провідних вітчизняних психологів. Виявлений зв'язок мотивації та установки в діяльності та поведінці особистості. Визначені перспективи подальшого дослідження в даній області.

Ключові слова: мотивація, установка, соціальна установка (аттитюд), мотив, потреба, діяльність.

В данной статье рассмотрены основные подходы в отечественной психологии, связанные с проблемой установки и мотивацией личности в деятельности и поведении, проведен теоретический анализ данных подходов. Рассмотрены подходы к понятию "социальной установки" (аттитюда) в отечественной психологии. Проанализирован механизм образования социальной установки. Проанализированы и уточнены понятия "установка" и "мотивация" в подходах ведущих отечественных психологов. Выявлена связь мотивации и установки в деятельности и поведении личности. Определены перспективы дальнейшего исследования в данной области.

Ключевые слова: мотивация, установка, социальная установка (аттитюд), мотив, потребность, деятельность.

The main approaches of native psychology correlated with the problem of suggestion and motivation of personality in activity and behavior are observed in this article, the theoretical analysis of the given approaches is conducted. The approaches to the notion "social attitude" (attitude) in native psychology are observed. The mechanism of formation of the social attitude is analysed. The notions "suggestion" and "motivation" in approaches of leading native psychologists are analysed and specified. The connection between motivation and suggestion in activity and behavior of personality is deduced. The prospects of further research in this area are determined.

Key words: motivation, suggestion, social attitude (attitude), motive, necessity, activity.

Постановка проблеми. Проблемі мотивації та установки у вітчизняній та зарубіжній психології присвячено багато праць, зміст яких доповнює та розширює дані поняття. Величезний вклад у дослідження даної проблеми установки вніс Д. М. Узнадзе, а згодом його послідовники. Механізми формування установки та її впливу на свідомість особистості мають вирішальне значення при мотивації суб'єкта у тій або іншій діяльності. Отже, сутність проблемної ситуації, на аналіз якої спрямована наша робота, полягає у визначенні поняття "установки" у вітчизняній психології та його зв'язку з поняттям "мотивація" у діяльності особистості.

Актуальність даної роботи. Проблеми мотивації та установки є одними з фундаментальних проблем вітчизняної та зарубіжної психології, а також одними з важливих проблем сучасної психології. Поняття "установки" відноситься до різних сфер сучасного життя: сімейної, соціальної, політичної, економічної та ін. Важливо враховувати вплив установки на мотивацію особистості. Слід відмітити необхідність дослідження механізмів формування установки та мотивації особистості у діяльності. У вітчизняних психологічних дослідженнях недостатньо визначений зв'язок мотивації та установки в учбовій діяльності, це питання являється важливим в умовах сучасного суспільства.

Мета даної статті – розглянути та проаналізувати основні теоретичні підходи та напрямки до проблеми визначення зв'язку установки та мотивації у поведінці та діяльності особистості у роботах провідних вітчизняних психологів.

Завдання даної статті: визначити основні теоретичні підходи та напрямки до проблеми мотивації та установки у вітчизняній психології.

Вітчизняні учені, які займаються питаннями мотивації, визначають декілька підходів до проблеми мотивації, відповідно до своїх поглядів: діяльнісний підхід Л. С. Виготського, О. М. Леонтьєва, С. Л. Рубінштейна [3;6;15], особистісний підхід В. М. Мясіщева [9], теорія установки Д. М. Узнадзе [18] і його послідовників – О. Г. Асмолов, Ш. О. Надирашвілі, О. С. Прангішвілі, Н. І. Сарджвеладзе, В. О. Ядов [1;10;13;16;17] та ін.

Для більш докладного аналізу проблеми особливостей визначення поняття "мотивації" та "установки" у вітчизняній психології розглянемо дані поняття.

У сучасній психології терміном "мотив" ("мотивуючий чинник") позначаються абсолютно різні явища, такі як інстинктивні імпульси, біологічні потяги, інтереси, бажання, життєві цілі та ідеали.

Мотивація як психічне явище відомими психологами трактується по-різному. У одному випадку як сукупність мотивів (К. К. Платонов [12]), в другому – як спонування, яке викликає активність організму та визначає її спрямованість. Крім того, мотивація розглядається як процес психічної регуляції конкретної діяльності (М. Ш. Магомед-Емінов [7]), як процес дії

мотиву і як механізм, який визначає виникнення, напрям та способи здійснення конкретних форм діяльності (І. А. Джидар'ян [4]), як сукупна система процесів, які відповідають за спонукання та діяльність (В. К. Вілюнас [2]).

В діяльнісному підході, Л. С. Виготський [3] приділив увагу проблемі “боротьбі мотивів”, він розділив мотив та стимул, а також описав довільну мотивацію. У роботах Л. С. Виготського уперше формується уявлення про довільну форму мотивації разом з іншими процесами. Суть волі він бачить в оволодінні собою, своїми психічними процесами, у тому числі і мотивацією. Мотивація завжди довільна і протиставляти її можна не мимовільній мотивації, а мимовільній (безумовно- і умовно-рефлекторної) детермінації поведінки. Звідси витікає, що детермінація і мотивація – це хоча і взаємно залежні (в тому сенсі, що друга – різновид першої), але не тотожні поняття. Зовнішній або внутрішній стимул може викликати у особистості мимовільну реакцію, але довільні дії виникають тільки внаслідок наявності мотиву [3].

З точки зору О. М. Леонт'єва [6], мотив – це опредмечена потреба. У самому стані потреби предмет, здатний задовольнити цю потребу, не відображений, не зафіксований, але, коли такий предмет виявляється, психіка відображає його і образ цього предмета може стати мотивом поведінки. Мотив виступає як міркування, за яким суб'єкт повинен діяти. Отже, мотив дає потребі певний напрям. Розподіл функцій сенсоутворення і спонукання між мотивами однієї і тієї ж діяльності дозволяє зрозуміти головні відносини, які характеризують мотиваційну сферу особистості, — ієрархію мотивів [6].

Згідно С. Л. Рубінштейну [15] єдність діяльності виступає як єдність тих цілей на які вона спрямовується, і мотивів, з яких вона виходить. Мотиви і цілі діяльності, на відміну від мотивів і цілей окремих дій, мають зазвичай узагальнений, інтегрований характер, виражаючи загальну спрямованість особистості, яка в ході діяльності не лише проявляється, але й формується. Оскільки кінцева мета діяльності досягається в цілому ряді дій, результат кожної з цих дій, відносно до кінцевої мети, являється в той же час для даної конкретної дії метою [15].

З точки зору Л. І. Божович [14] мотиваційна сфера характеризується зміною домінуючих мотивів за змістом, зростанням ролі опосередкованих потреб та їх ієрархізацією. Ієрархічна структура мотиваційної сфери припускає засвоєння певних моральних цінностей – уявлень, понять, ідей, які стали домінуючими мотивами поведінки. Згідно Л. І. Божович [14] “мотив – це те, заради чого здійснюється діяльність, на відміну від мети, на яку ця діяльність спрямована” [14, с. 18]. З точки зору Л. І. Божович [14] відсутній єдиний погляд при вивченні психологічних проблем, і передусім тих, які пов'язані з вирішенням питання про предмет та метод психологічної науки. В якості предмета психологічного дослідження пропонуються “установка”, в якій бачиться єдність психічних та фізіологічних реакцій, діяльність, в умовах якої відбувається “привласнення” особистістю культурних досягнень попередніх поколінь [14].

Явищу психологічної установки присвячено багато експериментальних досліджень, які дозволили виділити три складові (підструктури) установки: когнітивну (пізнавальну) – образ того, що готова пізнати та сприйняти людина; емоційно-оцінну – комплекс симпатій та антипатій до об'єкта установки; поведінкову – готовність певним чином діяти відносно об'єкта установки, здійснювати вольові зусилля.

Теорія, створена класиком грузинської психології Д. М. Узнадзе, є передусім теорією поведінки. Вона покликана пояснити психологічний механізм доцільної поведінки або діяльності особистості. Теорія установки зародилася і розвивалася як теорія, яка намагається пояснити явища сприйняття (відображення дійсності) і поведінки живої істоти, але далі все очевидніше ставало, що факти, які розглядаються нею, і закономірності за своєю природою загальнопсихологічні. Тому теорія установки стала розглядатися як загальнопсихологічна концепція.

Починаючи з 1927 р. Д. М. Узнадзе разом із співробітниками приступає до експериментального вивчення установки. Вченим знайдені експериментальні факти, в яких особливо проявлялася дія установки, а саме: ілюзії тиску, слуху, освітлення, кількості, ваги та об'єму. Шляхом застосування експериментального методу фіксованої установки були виявлені важливі характеристики установки, такі як: збудливість, дифузність, статичність, динамічність, стабільність та ін.

Згідно Д. М. Узнадзе [18] установка суб'єкта – це його основна, первинна реакція на дію ситуації, в якій йому доводиться ставити та вирішувати завдання. Для закріплення і фіксації установки, служить повторна пропозиція досліджуваному експериментальних подразників. Ці повторні досліди Д. М. Узнадзе називав фіксувальними або просто настановними, а саму установку, яка виникає в результаті цих дослідів, фіксованою установкою.

Яскраві результати були отримані в настановних дослідах за допомогою декількох фігур, що значно відрізняються одна від одної за величиною. Виявляється, що, незважаючи на безперервну змінність настановних фігур, при збереженні їх співвідношень, факт звичайної ілюзії установки залишається поза сумнівом. Досліджувані у ряді випадків не помічають рівності критичних фігур, причому пануючою формою ілюзії в цьому випадку являється феномен контрасту. В умовах абстракції від конкретного матеріалу, дія установки виявляється, як правило, менш ефективною, ніж в умовах найближчої схожості або повного

збігу настановних і критичних фігур.

Підводячи підсумки сказаному, ми можемо стверджувати, що розкриті Д. М. Узнадзе феномени вказують на наявність в нашій психіці не лише свідомих, але й досвідомих процесів, які можна характеризувати як область наших установок.

З точки зору Д. М. Узнадзе для виникнення установки досить двох елементарних умов – якої-небудь актуальної потреби у суб'єкта і ситуації її задоволення, за наявності обох цих умов у суб'єкта виникає установка до певної активності. Дослідження Д. М. Узнадзе показали, що установка не може бути віднесена до категорії феномена свідомості, вона має бути деяким загальним станом, який стосується не окремих яких-небудь органів суб'єкта, а діяльності його як цілого. Установка – є стан, який, не будучи саме змістом свідомості, все ж робить вирішальний вплив на її роботу. Вчення про несвідоме базується лише частково на правильному уявленні про психічне життя, воно підкреслює, що свідомі процеси далеко ще не вичерпують усього змісту психіки і що тому виникає необхідність визнання процесів, які протікають поза свідомістю. Можливо, без участі установки взагалі ніяких психічних процесів як свідомих явищ не існує, що для того, щоб свідомість почала працювати в якомусь певному напрямі, заздалегідь необхідно, щоб була активність установки, яка, власне, у кожному окремому випадку і визначає цей напрям. Установка актуалізується внаслідок активності самого суб'єкта. Отже, необхідні для виникнення установки умови у випадках вольової поведінки створюються в результаті активності самого суб'єкта [18].

Таким чином, установка – неусвідомлюваний особистістю стан готовності до певної поведінки або діяльності. Установка найчастіше складається в результаті неодноразового повторення ситуацій, в яких особистість реагувала певним чином.

Згідно з В. М. Мясичевим [9] установка має властивості, які не можна назвати властивостями або станами, хоча вони змінюються зі зміною стану суб'єкта. Установка має особистісний характер. Несвідоме в значній частині може бути усвідомлено, тобто перейти з несвідомого у свідоме. Факт наявності установки як тенденції може бути усвідомлений, міра вираженості також; але усвідомлення ролі потреби відсутнє, хоча це усвідомлення є лише однією з умов виникнення і фіксації установки. Установка має зв'язок з потребою, але вона не так виразна в її первинній значущості для формування установки [9].

Отже, установка як модифікація цілісного індивіда, визначена суб'єктивними (внутрішніми – актуальна потреба, минулий досвід, особливості цього індивіда) і об'єктивними (зовнішніми – конкретна ситуація) чинниками, відбиває не лише теперішнє і минуле, але й майбутнє.

На базі теорії установки Д. М. Узнадзе було розроблене поняття "соціальної установки" (аттитюда). Саме у соціальних установках фіксуються переконання особистості. Дослідженням проблеми соціальної установки займалися О. Г. Асмолов, Ш. А. Надирашвілі, О. С. Прангішвілі, Н. І. Сарджвеладзе, В. О. Ядов [1;10;13;16;17], та ін.

Згідно О. Г. Асмолову [1] для позначення специфічної базової одиниці особистості, "ядра" особистості, вводить поняття "особистісних сенсів" та "смыслових установок", які реалізують їх, в системі діяльності. Смыслова установка викликана мотивом діяльності і виражає в діяльності особистісний сенс у вигляді готовності, тенденції до збереження спрямованості цієї діяльності в цілому. Автор виділяє наступні характерні особливості смыслової установки та принципи її дослідження. Смыслова установка може бути як усвідомленою, так і неусвідомленою. Перебудова смыслової установки завжди опосередкована зміною діяльності суб'єкта. Усвідомлення смыслових установок не є достатньою умовою для їх реальної зміни, таке усвідомлення може служити лише першим етапом їх трансформації [1].

Згідно С. Д. Максименко [8] установки людини – це первинна неусвідомлювана реакція на ситуацію, в якій вона усвідомлює і розв'язує завдання. Основною умовою створення актуальної установки є: а) потреби, б) ситуації і в) процес вдоволення потреби або вирішення завдання. Залежно від того, на який компонент діяльності спрямована установка, виділяють три рівні регуляції діяльності людини: смыслові установки, коли їх предметом стає мотивація діяльності; цільові установки – усвідомлення продукту, який має бути створений внаслідок діяльності; операційні установки – здатність здійснювати регуляцію діяльності відповідно до умов її виконання [8].

Ш. О. Надирашвілі [10] доповнив дворівневу характеристику психічної активності особистості Д. М. Узнадзе введенням третього рівня. На першому рівні фізична ситуація пов'язується з життєвими потребами; формується установка практичної поведінки. На другому рівні здійснюється об'єктивування соціально доцільної поведінки, виникає потреба пізнання, формується установка свідомості та оцінки. На третьому рівні ситуацію характеризує соціальна дійсність. У сферу потреб включаються – соціальні потреби, соціальні аттитюди, процеси мотивації, уявна, прийнятна поведінка та автопортрет [10].

Інше бачення проблеми установки розкрито у працях В. О. Ядова [17], згідно його точки зору "аттитюд" або соціальна установка є продукт попереднього досвіду, який виконує регулятивні функції в поведінці суб'єкта. У концепції "аттитюдів" підкреслюється їх прямий зв'язок з певною (соціальною) потребою і умовами діяльності, в яких потреба може бути задоволена. Зміна і закріплення (фіксація) соціальної установки також обумовлені відповідними відносинами між потребами і ситуаціями, в яких вони задовольняються.

Загальний механізм утворення фіксованої установки на тому або іншому її рівні описується формулою $\Pi > Д < З$, де Π – потреба, $Д$ – диспозиція, $З$ – ситуація або умови діяльності. Принципове значення має те, що потреби, ситуації діяльності і самі диспозиції утворюють ієрархічні системи. Диспозиційна ієрархія особистості, яка опосередковує зв'язок, між умовами (або ситуацією) діяльності і поведінкою виконує мотиваційні функції [17].

О. С. Прангішвілі [13] поняттям “установка” позначив усю систему предиспозицій когнітивної та виконавчої сфер психіки. У розширеному розумінні установка є фундаментальним системоутворюючим початком людської психіки, який забезпечує можливість її функціонування в усьому різноманітті та унікальності [13].

Н. І. Сарджвеладзе [16] розглядає поняття “аттитюд” та “соціальна установка” як синоніми. Також автор стверджує, що згідно Д. М. Узнадзе первинна установка є центральним детермінантом конкретної поведінки і вона є певною цілісністю чинників внутрішнього та зовнішнього порядку на відміну від неї аттитюд або фіксована соціальна установка є однією із складових разом з іншими внутрішніми чинниками цілісної структури первинної установки; між первинною установкою та аттитюдом існують відносини за типом “ціле-частина”: у формуванні та виникненні первинної установки як цілісного процесу модифікації суб'єкта, фіксована соціальна установка виступає певною частиною [16].

В роботах І. В. Імедадзе, В. Г. Норакидзе, Д. М. Узнадзе, Ш. Н. Чхартишвілі, [5;11;18;19] та ін. був розглянутий зв'язок мотивації з установкою.

З точки зору Д. М. Узнадзе [18] мотив – це міркування, яке змусило суб'єкта вчинити певний акт, це та потреба, для задоволення якої певна поведінка була визнана доцільною. Сенс мотивації полягає у тому, що суб'єкт знаходить саме таку дію, яка відповідає основній, закріпленій в його житті установці, коли він знаходить такий різновид поведінки, то відчуває до нього тяжіння, переживає готовність до його виконання. Це саме те переживання, яке при акті рішення постає у вигляді специфічного переживання під назвою “я дійсно хочу”. Це переживання наочно вказує, що у суб'єкта сформувалася установка певної поведінки: відбувся акт рішення і тепер суб'єкт спрямований на його виконання [18].

І. В. Імедадзе [5] досліджував проблеми ситуативного розвитку мотивації. В процесі мотивації, як процесі формування та видозміни установки, відбувається об'єднання спонукаючих, спрямовуючих та ціннісно-сенсових основ поведінки. Саме в процесі мотивації, який пронизує усю поведінку особистості, відбувається виникнення та подальша трансформація установки, дія якої забезпечує доцільність поведінки. У цій проблемі автор виділив два аспекти: аспект детермінації поведінки, а саме проблема виникнення поведінки, під час якої початкові мотиваційні утворення мають бути трансформовані відповідно до ситуації і аспект динаміки процесів мотивації згідно якому в процесі мотивації породжуються конкретно-ситуативні мотиваційні утворення, здатні безпосередньо управляти поведінкою особистості [5].

Інше розуміння висуває Ш. Н. Чхартишвілі [19] згідно його позиції суть установки не зводиться ні до психічної, ні до фізіологічної реальності. Ш. Н. Чхартишвілі розділяв думку Д. М. Узнадзе про те, що вольова поведінка не пов'язана із задоволенням актуально переживаємої потреби. Виступаючи за відділення волі від мотивації автор стверджує, що мотив вольової поведінки завжди з'являється у формі оціночного судження, отже, без мотиву вольової поведінки не існує [19].

Згідно В. Г. Норакидзе [11] фіксована установка може виконувати мотиваційну та спрямовуючу функції. Установка може формуватися на першому рівні психічного – на основі єдності життєвих потреб та ситуації їх задоволення, а також на рівні об'єктивування – на перетині потреб “Я” (вищих потреб) та уявної ситуації. Можливі індивідуальні відмінності: для одних особистостей значення мають вищі потреби, для інших – нижчі [11].

Отже, можна підсудати, що починаючи з праць Д. М. Узнадзе, в роботах його послідовників – грузинських психологів значне місце займають питання психології потреби, мотиву, мотивації та волі.

На основі проведеного теоретичного аналізу підходів до проблеми мотивації та установки у вітчизняній психології можна зробити висновок, що саме в процесі мотивації, який пронизує усю поведінку особистості, відбувається виникнення та подальша трансформація установки, дія якої забезпечує доцільність поведінки.

Таким чином, ми можемо зробити висновок, що мотивація з одного боку має довільну форму, з другого – особистісний сенс, з третього – узагальнений, інтегрований характер. З одного боку, установка розглядається як основна, первинна реакція на дію ситуації, в якій особистості доводиться ставити та вирішувати завдання, з другого – як готовність, зв'язок з потребою, з третього – як конкретний стан цілісного суб'єкта та характеризується певною психофізіологічною організацією. Виходячи з вище зазначеного, можна зробити висновки, що існує зв'язок між мотивацією та установками у діяльності особистості, а саме: мотивація має вплив на дію в діяльності особистості, яка відповідає основній, закріпленій в її житті установці.

Перспективами нашого дослідження в даній області є подальше теоретичне та практичне обґрунтування проблеми зв'язку мотивації та установки в учбовій діяльності студентів вищого навчального закладу.

Список використаних джерел:

1. Асмолов А. Г. По ту сторону сознания; методологические проблемы неклассической психологии / А. Г. Асмолов. – М.: Смысл, 2002. – 480 с.
2. Вилюнас В. К. Психологические механизмы мотивации человека / В. К. Вилюнас. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 288 с.
3. Выготский Л. С. Психология развития человека. / Л. С. Выготский. – М.: Изд-во Смысл; изд-во Эксмо, 2005. – 1136 с., ил – (Библиотека всемирной психологии).
4. Джидарян И. А. О месте потребностей, эмоции и чувств в мотивации личности / И. А. Джидарян. // Теоретические проблемы психологии личности – М.: Наука, 1974. – С. 145-169.
5. Имедадзе И. В. Ситуативное развитие мотивации и установка / И. В. Имедадзе. // Вопросы психологи. – 1989, – № 2, – С. 90-97.
6. Леонтьев А. Н. Потребности, мотивы и эмоции. / А. Н. Леонтьев. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1971. – 40 с.
7. Магомед-Эминов М. Ш. Мотивация и контроль за действием / М. Ш. Магомед-Эминов, И. А. Васильев. – М.: МГУ, 1991. – 144 с.
8. Максименко С. Д. Психологія особистості: Підручник / С. Д. Максименко, К. С. Максименко, М. В. Папуча. – К.: ТОВ КММ, 2007. – 296 с.
9. Мясищев В. Н. Психология отношений. Избранные психологические труды. [Под редакцией А. А. Бодалева]. – Москва-Воронеж, 1995, – 356 с.
10. Надирашвили Ш. А. Установка и деятельность. / Ш. А. Надирашвили. – Тбилиси: Мицниреба, 1987. – 361 с.
11. Норакидзе В. Г. Свойства личности и фиксированная установка. / В. Г. Норакидзе. // Вопросы психологи. – 1983, – № 5, С. 130-136
12. Платонов К. К. Структура и развитие личности / К. К. Платонов [Отв. ред.: А. Д. Глоточкин]. – М.: Наука, 1986. – 256 с.
13. Прангишвили А. С., Бассин Ф. В., Шишин П. Б. Существует ли диллема «Бессознательное или установка»? / А. С. Прангишвили, Ф. В. Бассин, П. Б. Шишин. // Вопросы психологии. – 1984, – № 6, – С. 95-101.
14. Проблемы формирования личности / Л. И. Божович. [Под редакцией Д. И. Фельдштейна]. / Вступительная статья Д. И. Фельдштейна. 2-е изд. – М.: Издательство Институт практической психологии, Воронеж: НПО МОДЭК, 1997. – 352 с.
15. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. / С. Л. Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2002. – 720 с.: ил. – (Серия «Мастера психологии»).
16. Сарджвеладзе Н. И. Личность и ее взаимодействие с социальной средой. / Н. И. Сарджвеладзе. – Тбилиси: Мецниереба, 1989. – 206 с.
17. Социальная психология: Хрестоматия: Учебное пособие для студентов вузов / [Сост. Е. П. Белинская, О. А. Тихомандрицкая]. – М: Аспект Пресс, 2003. – 475 с.
18. Узнадзе Д. Н. Психология установки. / Д. Н. Узнадзе. СПб.: Питер, 2001. «Психология-классика») – 416 с.
19. Чхартишвили Ш. Н. Проблема воли в психологии / Ш. Н. Чхартишвили. // Вопросы психологии. – 1964, – № 4, – С. 28-39.